

УКРАЇНСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА РАДА ТА ЇЇ УНІВЕРСАЛИ: ТРЕТІЙ ТА ЧЕТВЕРТИЙ

Дослідникам історії Української революції добре відома праця М.Грушевського “Українська Центральна Рада та її Універсали Перший та Другий” (К., 1917), в якій лідер УЦР роз’яснював і пропагував серед широкого суспільного загалу два перших найважливіших документи Центральної Ради.

Назвавши свою статтю майже співзвучно із згаданою працею М.Грушевського, автор ставить собі дещо іншу мету. Дійсно, сьогодні нема потреби пропагувати Третій і Четвертий Універсал, їх тексти добре відомі дослідникам, вони багато разів публікувалися та інтерпретувалися.

Проте існує потреба внести певні корективи і уточнення в оцінки цих документів, а разом з тим зробити деякі зміни в періодизації історії Центральної Ради. Про що йде мова? Існує певна історіографічна традиція, згідно з якою вважається найвищим, але дещо запізнілим злетом діяльності УЦР проголошення Четвертого Універсалу, який усамостійнив українську державність, в той же час Третій Універсал оцінюється як менш вартісний, такий, що страждав автономістськими ілюзіями. Не можу сказати, хто поклав початок цій традиції, але факт її існування цілком очевидний.

В якості ілюстрації можна навести думку П.Мірчука з його брошури “Від другого до четвертого універсалу”: “... проголошення 3-го Універсалу Центральної Ради було проведено дуже урочисто. Та сам зміст того універсалу був – тільки ще одним актом обдурювання патріотичних почувань українських народних мас: в універсали говорено кількакратно про встановлення “Української

Народної Республіки” і це, не тільки українські маси, але, як свідчить В.Винниченко, й чужоземні дипломатичні місії розуміли як проголошення незалежності Української держави. А тим часом – це була лише деяка політична модифікація автономного стану України в єдиній Російській Республіці. Україна мала далі затишатися частиною Росії, український вояк мав далі проливати свою кров на фронтах за російські інтереси, в Україні мала далі діяти державна контроля, щоб – “пильнуючи інтересів цілої Росії” – заставляти українського робітника далі забезпечувати своєю працею “здоров'я, силу і нову будучність” – “великій і знеможеній Республіці Росії”.¹

Далі П.Мірчук пише: “В політичному питанні Третій Універсал суттєво нічого не міняв”.² І знову: “... якщо зберігання федерації 1-им і 2-им Універсалами можна б пояснювати перебільшено реалістичним поглядом авторів тих універсалів, мовляв – реакція Російського Тимчасового Правительства на проголошення незалежності України може бути надто небезпечною для України. то при третьому універсалі такий мотив вже не існував. Значить, Третім Універсалом соціалістичні керівники Центральної Ради з власного почину, без будь-якої конечности накинули Україні федерацію з Росією, замість стати на ясний шлях самостійности, як цього вимагав здоровий політичний глузд і як це диктувала ситуація”.³

Блискучий публіцист і вчений І.Лисяк-Рудницький надав цій традиції додаткового гострого звучання. Він, власне, протиставив ці два Універсали. В одному з своїх есе “Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники” І.Лисяк-Рудницький пише: “Третій і Четвертий Універсали відзеркалюють два послідовні етапи українського державного будівництва. Але їх можна розглядати і як вияви двох різних, альтернативних концепцій української державності: федералістичної і самостійницької”.⁴

Мені вже доводилось ставити під сумнів слушність зацитованої тези. Я переконаний, що доцільніше говорити не про альтернативність концепцій, їх більшу або меншу вартість, а про різну тактику в досягненні одного і того ж результату – побудови Української держави.

Сьогодні я хотів би піти далі обраним шляхом: почати з критики, на мою думку, непродуктивного протиставлення Третього і

Четвертого Універсалів, а зрештою показати як недостатньо вивчена історія Центральної Ради, особливо та її частина, яка асоціюється з Третім та Четвертим Універсалами.

Думаю, що доцільно почати з одного застереження. Вивчаючи історію Центральної Ради, історик має справу не стільки з абстрактними чи суспільно-політичними ідеями, в даному разі – автономії та суверенності (самостійництва) – скільки з конкретною історичною ситуацією, з двома конкретними документами (універсалами), які мусить оцінювати відповідно до обставин, в яких вони були ухвалені. Історик повинен завжди пам'ятати, як небезпечно виривати окремі факти з контексту, в якому вони творилися, аналізувати ідеї поза тлом, на якому вони виникли, оскільки з'являється велика небезпека, що у такий спосіб, відтворена писана історія буде далекою від об'єктивної реальності. Тільки точне відслідкування контексту дає змогу зрозуміти не лише суть проголошеної ідеї, але й чітко визначити ким, коли і за яких обставин вона була схвалена, який мала резонанс, чи здобула суспільне визначення, чи зовсім його не мала.

Я думаю, що І. Лисяк-Рудницький добре знав це прописне правило історика-дослідника, але в даному випадку їм знехтував. Припускаю, що у згаданому есеї для нього головним був не конкретноісторичний перебіг діяльності Центральної Ради, а її відображення у суспільно-політичній та історичній думці. Нас же цікавить конкретна історія.

І.Лисяк-Рудницький веде мову про два послідовні етапи українського державного будівництва: автономістський та самостійницький. Перший він хронологічно визначає “від весни до осені 1917 р.”, другий – в нього “охоплював зиму з 1917 р. на 1918 р.”⁵

При цьому, як можна здогадатись із вище цитованої тези, Третій Універсал належав до першого із згаданих етапів. “Третій Універсал з його проголошенням Української Народної Республіки у складі федеративної Росії був вершиною усієї попередньої політики Ради, здійсненням ширих намірів її провідників, – пише І.Лисяк-Рудницький. – Але історичний процес має власну логіку, що виходить поза плани й бажання історичних діячів. Восени 1917 р. політичне становище змінилося настільки радикально, що Третій Універсал був анахронізмом уже в момент проголошення”⁶

Коротко підсумувати це можна так: автономістський етап діяль-

ності Центральної Ради розтягувався невинувато дового “до пізньої осені 1917 р.”, коли політичне становище радикально змінилося, тому Третій Універсал виявився анахронізмом.

Тепер спробуємо розібратися, що з цього висновку витримує перевірку конкретною історичною дійсністю, а що ні.

Очевидно, можна погодитись з твердженням про існування автономістського етапу в діяльності УЦР. Це етап чи період, пов'язаний з стосунками Центральної Ради з Тимчасовим урядом. Це етап, на якому Центральна Рада і теоретично, і практично намагалась проводити власну політику, але цілком узгоджену з лінією центрального уряду, коли вона погоджувалась з делегуванням йому значної кількості державно-управлінських функцій. М.Грушевський визначив їх так: “справи війни і миру, міжнародні трактати, завідування воєнними силами республіки, пильнування одностайної монети, міри, ваги, оплат митних, погляд за поштами, телеграфами й залізницями держави .., надання певної одностайності карному і цивільному праву країв, стеження за додержуванням певних принципів охорони прав національних меншостей в краєвому законодавстві.”⁷ Я перепрошую за досить довгу цитату, але її присутність буде цілком необхідною і виправданою і при аналізі Третього Універсалу.

Автономістичний період діяльності Центральної Ради, дійсно, розпочався весною 1917 р., але закінчився не “пізньою осенню”, як твердить І.Лисяк-Рудницький, а значно швидше. Він обірвався, так би мовити, на напівноті, не отримавши свого логічного завершення, обірвався з падінням Тимчасового уряду, обірвався в той момент, коли визрівав новий конфлікт Центральної Ради з урядом, викликаний ідеєю скликання Всеукраїнських Установчих зборів. Якщо шукати серед документів УЦР такі, що найповніше і найяскравіше відбивають суть автономістського етапу, то це, напевне, будуть Другий Універсал та Статут вищого управління Україною. Зокрема першим з цих документів визнавалося, що Генеральний секретаріат – вищий орган виконавчої влади України матиме подвійне підпорядкування (Центральна Рада та Тимчасовий уряд), а також “змогу виконувати складну роботу організації та впорядкування життя всього краю в згоді з усією революційною Росією”.⁸ В Статуті вищого управління Україною детально регламентувалися стосунки Генерального секретаріату з урядом Росії

(Генеральний секретаріат передає на санкцію Временного Правительства ті законопроекти, які розглянула й ухвалила Центральна Рада". "Генеральний секретаріат передає на затвердження Временного правительства тимчасові фінансові обрахунки видатків на потреби України, які розглянула і ухвалила Центральна Рада". "Всі закони Временного правительства мають силу на Україні з дня проголошення їх в Крайовому урядовому Вісникові на українській мові" і т.ін.).⁹ А що ж Третій Універсал?

За нашим глибоким переконанням, яке нижче було підкріплене низкою аргументів, Третій Універсал не належить до автономістського періоду діяльності УЦР. Навіть при бажанні його не можна вписати в схему стосунків Центральної Ради і Тимчасового уряду. Добре знаючи перебіг подій Української революції від весни до кінця жовтня 1917 р., спробуймо знайти ситуацію, в якій би міг бути проголошений Третій Універсал, і при цьому ситуація принципово не змінилася. При всьому бажанні уявити таку ситуацію просто неможливо. Хіба що це могло статись 10(23) червня 1917 р. в день проголошення Першого Універсалу. Але знаючи, яке негативне враження на загальноросійську владу і громадськість справив цей, практично позбавлений конкретики, документ, не важко зрозуміти, що в разі проголошення 10 червня Третього Універсалу історія Української, а можливо і Російської революції мала б цілком інший сценарій. Не будемо гаяти час на те, що могло б бути, але не сталося. Не важко зрозуміти, якою б була реакція Тимчасового уряду, якби проголошенням Третього Універсалу відбулося на місяць раніше чи принаймні за декілька днів до Жовтневого перевороту.

З автономістським періодом Третій Універсал був пов'язаний лише декларацією про те, що Україна не відділяється від Республіки Російської. Це була, безумовно, важлива частина цього документу, про яку ми ще згадаємо дещо нижче, але в усьому іншому Третій Універсал був продуктом нових історичних обставин, про які згадував І.Лисяк-Рудницький.

Якщо ключовим, смисловим навантаженням Першого Універсалу був досить аморфний, але високопатентичний заклик "однині самі будемо творити наше життя"¹⁰, то головна ідея Третього Універсалу була передана через цілком конкретне політичне

рішення: “Віднині Україна стає Українською Народною Республікою”¹¹. Відновлення державності України, здавалося, безнадійно втраченої в глибинах XVIII ст., слід визнати головним історичним пафосом документу, який ми розглядаємо, і однією з найвагоміших конструктивних ідей української революції. Зазначимо, що проголошення відновлення державності супроводжувалося чітким визначенням головних підвалин державотворення: народ, територія, влада. Ці поняття знайшли чітке обґрунтування в Універсалі.

Третій Універсал варто визнати одним з найрадикальніших документів, які вийшли зі стін Центральної Ради. Він відкинув стару унітарну схему державного устрою Росії. Факти проголошення УНР, а також створення цілого ряду крайових і національних урядів, говорили про дезінтеграцію Росії, майбутні наслідки якої передбачити було неможливо, але залишався шанс пом'якшити їх (наслідки) цілком ймовірною федералізацією рівних і вільних народів. Треба зрозуміти, що мова йшла не про автономію України в Росії Тимчасового уряду (про цей уряд в Універсалі немає жодної згадки), а про принципово нове майбутнє державне утворення.

За Третім Універсалом зовсім інший вигляд мала схема стосунків уряду УЦР з федеративним центром, ніж та, що була затверджена “Тимчасовою інструкцією Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду”. По суті злощасна “Інструкція” була вже відкинена Сьомими загальними зборами УЦР (29 жовтня – 2 листопада 1917 р.), які 31 жовтня ухвалили поширити владу Генерального секретаріату “на всі відмежовані землі України, де більшість людності є українською”¹². Третій Універсал уже виходив з цих реалій як і з того факту, що до складу Генерального секретаріату було додано шість нових секретарів (комісарів). За Універсалом Генеральний секретаріат перестав бути проміжною ланкою у вертикалі виконавчої влади, отримав всю повноту виконавчої влади і статус повноцінного українського уряду (“правительство”), а Центральна Рада склала на себе всю повноту влади законодавчої. (“До Установчих зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді і нашому правительству – Генеральному секретаріатові України”¹³, – говорилося у Третньому Універсалі).

Свідомо чи несвідомо, про це говорити важко, автори Універса-

лу взагалі обійшли мовчанкою механізм стосунків з федеративною владою. В Універсалі констатується, що центрального уряду нема, тобто ні Рада Народних Комісарів, ні Тимчасовий уряд, який у листопаді ще діяв напівлегально, за федеративний владний центр не визнавалися. Правда, один раз побіжно говорилося, що Центральна Рада повинна “через Центральне Правительство примусити й спілників, і ворогів негайно розпочати мирні переговори”.¹⁴

Можна помітити одну характерну особливість Третього Універсалу: наскільки чітко в ньому визначені внутрішні атрибути української державності, настільки розмиті, неповні ознаки федерального центру. Якщо Другий Універсал ставив автономію України в залежність від остаточного рішення Всеросійських Установчих зборів, то Третій – лише закликав громадян “до дружного великого будівництва нових державних форм”, зазначивши, що прерогатива їх вироблення має належати Українським і Всеросійським Установчим Зборам, при цьому зовсім нічого не було сказано чи будуть мати юридичну силу рішення останніх для УНР.

Ще одним свідченням того, що Третій Універсал належав до нового періоду діяльності Центральної Ради є його соціально-економічна і політична платформи. В принципі вони добре відомі, я лише нагадаю про них. Це – вирішення земельного питання, робітнича політика, державний контроль за виробництвом, негайне припинення світової війни, відміна смертної кари, нова судова система, поширення прав місцевого самоврядування, забезпечення демократичних свобод особи та національних меншин. У всіх цих напрямках Центральна Рада пішла значно далі Тимчасового уряду, і, як це може здатися не дивним, не далеко відстала від більшовиків. У всякому разі у нас є підстави говорити про те, що Третій Універсал задовольнив революційні (національні і соціальні) очікування переважної більшості українського суспільства. Про це свідчить географія революцій, які надійшли до УНР у підтримку Універсала. До речі, його підтримали і села, і міста (міські думи). Про підтримку УЦР у листопаді 1917 р. промовисто говорить перемога її головних політичних партій на виборах до Всеросійських Установчих зборів на території України.

Отже, на наш погляд, немає підстав говорити про другорядність та анахронічність Третього Універсалу. Він є досить цілісним конкретним і поодиноким офіційно-публічним документом, в якому

тією чи іншою мірою знайшли відображення всі ідеї, на підставі яких УЦР намагалась будувати Українську Народну Республіку. Є всі підстави твердити, що Третій Універсал заклав підвалини державного будівництва і знаменував, якщо не цілком юридичне, то принаймні практичне за обставинами оформлення України як держави. Підтвердження цієї думки знаходимо у спогадах М.Ковалевського. “Третій Універсал Української Центральної Ради, що проголошував створення Української Народної Республіки, був дуже важливим історичним документом, – пише він. – По-перше, в ньому були сформульовані перші риси самостійної української держави... По-друге, Третій Універсал проголошував Україну Народною Республікою, яка захувала ще федеративний зв'язок з Російською Республікою, але як рівна їй держава”.¹⁵ Згадаймо у зв'язку з цим наведений вище перелік делегованих (за М.Грушевським) державних функцій автономії центру. Про це жодного слова в Третньому Універсалі.

Той же М.Ковалевський свідчить, що, називаючи Україну Народною Республікою, Центральна Рада бажала цим “підкреслити ідею українського народоправства і демократії”.¹⁶

П.Христюк деталізував цю думку: “Центральна Рада свідомо ставила собі ціллю збудування дійсної народної державності, в якій політична влада спочивала в руках народу і соціально-економічні відносини були б побудовані так, щоб були забезпечені, як духовні, так і матеріальні інтереси працюючих мас”.¹⁷ Таким чином, модель за якою будувалась УНР, помітно відрізнялась від суспільно-політичного устрою України за часів Тимчасового уряду. Третій Універсал свідчить, що діячі УЦР особливо не проймалися проблемою, який буде устрій решти земель колишньої Росії. Для них було достатньо, що він набере нових форм. Погляди творців Третнього Універсалу були прикуті до України. М.Грушевський у “Ілюстрованій історії України” писав, що діячі УЦР, готуючи Третій Універсал, розуміли, що проголошення Українською Народною Республікою не могло бути формальним. Воно одночасно повинно було розкрити демократичний і соціалістичний характер оновленої Української держави.¹⁸

Отже, ще раз наголосимо на вже зробленому висновку: Третій Універсал ніяк не може бути віднесений до автономістського періоду діяльності УЦР, а є важливою складовою і органічною ча-

стиною іншого, наступного періоду, який доцільніше називати не самостійницьким, як це робить І.Лисяк-Рудницький, а державно-уенерівським. Його початок варто шукати не в кінці 1917 р., а дещо раніше в кінці жовтня, коли влада в Україні перейшла до рук Центральної Ради. Саме тоді вперше публічно прозвучав заклик до проголошення УНР (III Всеукраїнський військовий з'їзд). Декількома днями пізніше він був реалізований в Третньому Універсалі.

Тепер декілька думок з приводу Червертого Універсалу. Цей документ попри проголошення самостійності (суверенності) УЦР ніяких додаткових принципово нових у порівнянні з своїм попередником державотворчих ідей не містив, а лише варіював, уточнював, деталізував те, що було закладено у текст Третнього Універсалу. Це ніскільки не принижує його історичне значення. Він справедливо вважається вершиною державотворчої діяльності Центральної Ради. Мені довелося дати розлогу позитивну характеристику Червертого Універсалу на ювілейній конференції у Києві. Відсилаю бажаючих до опублікованого тексту (В.Верстюк. Роль і місце Центральної Ради в модерній історії України // Центральної Ради і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради): матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. – К., 1997). Тут лише підкреслю, що історичне значення Четвертого Універсалу полягало і в тому, що після його ухвали уже не могло бути жодних різночитань стосовно подальшого розвитку української державності. З появою цього документу автономізм остаточно відходить до історії української суспільно-політичної думки, звільняючи місце в реальному політичному житті ідеї суверенної української держави.

Четвертому Універсалові було притаманна одна особливість. Це був документ перспективної дії, його історичне значення виявилось не одразу, а згодом. В конкретних обставинах – січня 1918 р. він, очевидно, великого мобілізуючого впливу на маси не виявив. Ми ще не маємо сьогодні поважних масштабних досліджень суспільної реакції на Четвертий Універсал. Але обережно можна припустити, що ідея суверенності мобілізуюче вплинула лише на вузький прошарок міської української інтелігенції, насамперед на учнівську і студентську молодь, людей з підвищеними інтелектуальними і світоглядними можливостями. Прошарок таких людей

був надзвичайно тонким і обмеженим. Це були ті, хто вступив до Слобідського Коша С.Петлюри або поїхав під Крути. Неукраїнська частина населення міст України, зокрема Києва, на Четвертий Універсал зреагувала негативно. М.Рафес писав, що у січні 1918 р. “обиватель, який ненавидів більшовиків, став з нетерпінням очікувати їх приходу”,¹⁹ щоб звільнитись від влади Центральної Ради.

Заклик Четвертого Універсалу “непохитно стояти на сторожі добутої волі та прав нашого народу і всіма силами боронити свою долю від усіх ворогів селянсько-робітничої самостійної Республіки Української”²⁰ не знайшов розуміння в українізованих частинах. Їхні бійці або розбігалися по домівках, або оголошували про свій нейтралітет. Українсько-більшовицький збройний конфлікт зими 1918 р. за винятком Звенигородського повіту пройшов повз українське село.

На питання чому так сталося намагалися відповісти провідні діячі УЦР, В.Винниченко, М.Грушевський, П.Христюк. Їх відповіді сьогодні не дуже задовольняють, бо це відповіді зацікавлених політиків, зроблені на базі власного суб'єктивного досвіду, а не об'єктивні відповіді істориків, викристалізовані з аналізу широкого джерельного матеріалу. Звичайно, можна погодитись з В.Винниченком і П.Христюком в тому, що Центральній Раді не вдалося посилити державно-національну ідею додатковими соціально-економічними аргументами. Але тоді одразу ж виникає інше питання: чи були в межах тієї державно-демократичної моделі, якої дотримувалась Центральна Рада, додаткові соціальні можливості. Чи є підстави думати, що українське видання більшовицького декрету про землю могло б суттєво змінити ситуацію?

В цьому контексті незадовільно виглядають спроби окремих істориків шукати причини поразки УЦР в площині критики Третього і Четвертого Універсалу (Третього – неефективного, Четвертого – запізнитого). Цілком очевидно, що таке пояснення не об'єктивне. Третій та Четвертий Універсали не суперечили один одному, останній доповнював і розвивав перший. Політика, яку проводила в листопаді 1917 – січні 1918 р. Центральна Рада, була логічно-послідовною, однорідною, в ній не спостерігалось якихось небезпечних для власного існування внутрішніх суперечностей. Ця політика до середини грудня 1917 р. мала стабільну

підтримку українських мас. Про це свідчили результати виборів до Всеросійських та Всеукраїнських Установчих зборів, а також рішення Всеукраїнського з'їзду рад селянських, робітничих і солдатських депутатів, який відбувся у Києві 4–6 грудня 1917 р. З 2000 делегатів з'їзду більшовиків підтримувало близько 60, решта була цілком і повністю на боці Центральної Ради.

Про підтримку масами УЦР говорить факт роззброєння українськими частинами збільшовизованих частин Київського гарнізону в кінці листопада, а ще більш промовистим є факт роззброєння I-им Українським корпусом (командуючий ген. П.Скоропадський) збільшовизованого 2-го гвардійського корпусу, який під впливом агітації Є.Бош рушив на Київ. П.Скоропадський у своїх спогадах свідчить, що “ніякого невдоволення не проявлялося. Особливо в перші часи, всі слухняно виконували накази й дуже охоче йшли на бій з більшовиками”²¹.

Причини невдач УЦР в січні 1918 р. треба шукати поза її політикою. З другої половини грудня 1917 р. на переважній більшості європейської території колишньої Російської імперії в т.ч. і в Україні надзвичайно стрімкими темпами почала наростати хвиля деструктивних суспільних настроїв. Почалася бурхлива руйніницька ланцюгова реакція в усіх сферах державного, політичного, економічного і соціального життя. Жодні конструктивні ідеї не могли їй протистояти. За лічені місяці Росія перетворилася в країну маргіналів, людей, позбавлених соціального статусу, непереобтяжених відповідальністю перед законом і моральною нормою. Саме тут треба шукати причини невдачі Всеросійських Установчих зборів та примхливі повороти історичної долі Центральної Ради. Можна стверджувати, що першопрчиною цієї кризи стала спровокована більшовиками самоліквідація старої російської армії, проте її природа залишається до цього часу погано вивченою. Не з'ясувавши детально стан українського суспільства кінця 1917 – початку 1918 рр, історики навряд чи просунуться далі в розумінні фінальної драми Центральної Ради.

1 Мірчук П. Від другого до четвертого універсалу. – Торонто, 1955. – С. 43.

2 Там само. – С. 44.

3 Там само. – С. 45.

- 4 Лисяк-Рудницький І. Історичне есе. – К., 1994. – Т.2. – С. 1.
- 5 Там само. – С. 11.
- 6 Там само.
- 7 Цит. за: Верстюк Владислав. Українська Центральна Рада. – К., 1997. – С. 114.
- 8 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 1. – К., 1996. – С. 164.
- 9 Там само. – С. 181.
- 10 Там само. – С. 104.
- 11 Там само. – С. 398.
- 12 Там само. – С. 379.
- 13 Там само. – С. 400.
- 14 Там само.
- 15 Ковалевський М. При джерелах боротьби. – Інсбрук, 1960. – С. 423.
- 16 Там само.
- 17 Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. – Київ–Відень, 1921. – Т. II. – С. 57.
- 18 Див.: Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Нью-Йорк, 1967. – с. 553.
- 19 Рафес М. Два года революции на Украине. – М., 1920. – С. 13.
- 20 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т. 2. – С. 104.
- 21 Скоропадський П. Спогади. – Київ–Філадельфія, 1995. – С. 94.